

distan'ın Dekken bölgesine gitti. Behmenî Sultanı I. Ahmed (1422-1436), daha önce babası Ni'metullâh-ı Vefî'yi Dekken'e davet etmiş, şeyh bu davete yaşlılığını mazeret göstererek icâbet etmemiş, yerine Halîlullah'ın oğlu Nûrullah'ı göndermiş. Behmenî sultanı da Nûrullah'a "melikü'l-meşâyih" unvanını vererek ülkesinde yaşayan sûfîlerin mânevî lideri konumuna yükseltmişti. Halîlullah Şah Dekken'de büyük bir saygıyla karşılandı. Oğullarının Behmenî hânedanına damat olmaları üzerine de sarayla yakın ilişkiler kurdu ve Sultan II. Alâeddin Ahmed'in güvenini kazanarak bölgenin en meşhur sûfîlerinden biri oldu.

Ni'metullâhiyye tarikatı onun döneminde Şîf bir görünüm kazanmış, Behmenîler'in başşehri Bîder'de açtığı dergâh, XVIII. yüzyılın sonlarına kadar tarihatın Hindistan'daki merkezi olarak faaliyet göstermiştir.

Hayatının son yıllarını ibadet ve tefekkürle geçiren Halîlullah Şah vefat edince Bîder'de hükümdar mezarlarının bulunduğu yerin yakınlarına defnedildi. Sultan II. Alâeddin Ahmed tarafından adına bir türbe yaptırıldı. Daha sonra ailesine mensup bazı kişilerin de defnedildiği bu bölge zamanla Halîliyye diye meşhur oldu. Halîlullah Şah'ın oğulları ve torunlarının bir kısmı devletin önemli mevkilerinde bulundular. Bîder'deki tekke ailenin yönetiminden çıkınca bölgede yetişen Ni'metullâhî dervişleri İran'a geçerek tarihati burada canlandırdılar.

BİBLİYOGRAFYA :

Firişte, *Târîh* (nşr. J. Briggs), Bombay 1832, I, 633-635, 654; a.e.: *History of the Rise of the Mahomedan Power in India* (trc. J. Briggs), London 1829, II, 418-420; Ma'sûm Ali Şah, *Tarâîk*, III, 84-104; Seyyid Ali, *Burhân-ı Me'âşir*, Haydarâbâd 1936, s. 54, 65, 68, 75, 81; Abdülhay el-Hasenî, *Nühzetü'l-havâtir*, III, 71; G. Yazdani, *Bidar: Its History and Monuments*, Oxford 1947, s. 115-128; R. Gramlich, *Die schiitischen derwischorden Persians*, Wiesbaden 1965, I, 26-69; N. Pourjavady – P. L. Wilson, *Kings of Love: The History and Poetry of Ni'matullahi Sufi Order*, Tehran 1978, s. 23, 28-29, 86-88; a.m.f., "The Descendants of Shah Ni'matullah Wali" *IC*, XLVIII (1974), s. 49-57; Mes'ûd Hümâyûnî, *Târîh-i Silsilehâ-yi Tarîka-i Ni'metullâhiyye der İrân* [baskı yeri yok], 1358 hş./1979, s. 27-31; Jawad Nurbakhsh, *Masters of the Path: A History of the Masters of the Ni'matullahi Sufi Order*, New York 1980; H. K. Sherwani, *The Bahmanis of the Deccan*, Delhi 1985, s. 133-134; Farhad Daftary, *The Ismâ'îlis: Their History and Doctrines*, Cambridge 1990, s. 463-465, 467, 498, 708-709; Abdülhüseyn-i Zerrinkûb, *Dünbâle-i Cüstücü*, Tahran 1369 hş., s. 199.

FARHAD DAFTARY

HALİLÜRRAHMAN

(bk. HALİL).

HALİLÜRRAHMAN KÜLLİYESİ

Şanlıurfa'nın sembolü olan külliye.

Göbaşı mahallesinde, külliyein teşekkül sırasında 150 x 30 m. boyutlarında, kabaca uzun dikdörtgen şeklinde, bir havuza çevrilmiş olan Balıklıgöl adındaki küçük bir gölün etrafında yer alır; ilk binası XIII. yüzyılda yapılmış, XVIII ve XIX. yüzyıllarda yeni birimlerin eklenmesiyle külliye haline getirilmiştir. Halîlürrahman Camii, Halîlürrahman Medresesi, Rıdvâniye Camii ve Rıdvâniye Medresesi ile bir hazireden oluşur. İçinde yiyeceğe inananlı sazan balıklarının yaşadığı Balıklıgöl, efsaneye göre Nemrut'un mancınıkla kaleden attığı Hz. İbrâhim'in düştüğü yerde ateşin suya dönüşmesiyle meydana gelmiştir.

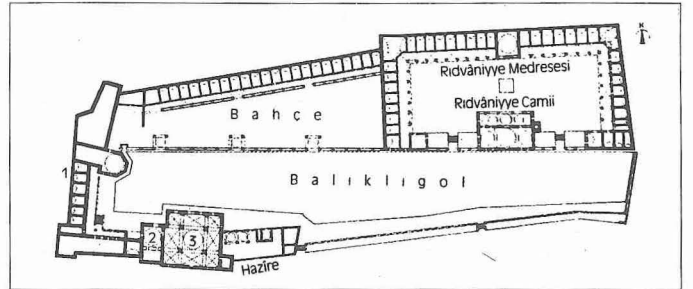
Külliyein en eski binası, gölün güney kıyısının batı köşesine yakın kesiminde yer alan Halîlürrahman Camii'dir. Bazı kaynaklarda, aynı zamanda Urfa'nın en erken tarihli camii olan binayı Abbâsî halifelerinden Me'mûn'un yaptırdığı söylenmekteyse de kitabesinden 608 (1211-12) yılında Selâhaddin-i Eyyûbî'nin yeğeni el-Melikü'l-Eşref Muzafferüddin Mûsâ tarafından inşa ettirildiği öğrenilmektedir. Bizans dönemine ait bir kilisenin yerine yapıldığı sanılan camii, zamanla çeşitli değişikliklere uğrayarak Eyyûbî mimarisine has özelliklerini büyük ölçüde yitirmiş ve 1810 yılında yapılan köklü onarım sırasında da bugünkü şeklini almıştır. Halk arasında Döşeme Camii veya bünyesinde bulunan Hz. İbrâhim'in makamından dolayı Makam Camii adlarıyla da anılır. Kesme taş mimarisine dıştan bir bütün olarak görünen bina aslında iki bölüm halindedir. Kaş kemerli bir kapıdan girilen kutsal su kaynağının önün-

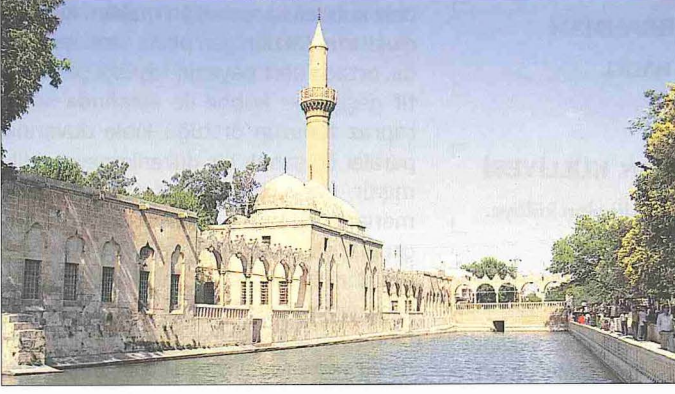
deki kubbeli kare mekân makam kısmını oluşturur. Dikdörtgen planlı camii kısmında, ortada dört pâyenin taşıdığı pandantif geçişli bir kubbe ile etrafında sekiz çapraz tonozun örttüğü kable duvarına paralel üç sahnli bir düzenlemeye gidilmiştir. Camii, tonozları destekleyen kemerlerin altında açılmış üçerli pencere gruplarıyla aydınlatılmıştır. Yarım daire kesitli mihrap nişi sütunçelere yaslanan kademeli iki sivri kemerle çevrilmiştir; sağında yer alan kesme taş minber ise sade bir yapıya sahiptir ve basık bir piramidal külâh ile örtülüdür. İç mekân kireçle sıvanmış, süslemeye yer verilmemiştir. 1991 yılı onarımında beden duvarları üzerine korkuluk şebekeleri eklenerek camii örtüsü kubbeleri çevreleyen bir teras haline getirilmiştir. Caminin güneydoğu köşesinden yükselen ve harım içinden geçen kare planlı minarenin aslında Bizans kilisesinin çan kulesi olduğu ileri sürülmekteyse de iddianın doğruluğu şüphelidir. Gövdedeki yatay silme kuşağı ile tepelikteki ikiz kemerli açıklıkların sütunçe başlıklarında akantus yapraklı bezemeler mevcuttur. Batı cephesinde, nesihle kartuşlar içine yazılmış altı satırlık kitabe bulunmaktadır.

Halîlürrahman Medresesi, 1871 yılında Urfa Evkaf Müdürü Mustafa Efendi tarafından yaptırılmıştır. Caminin makam kısmına bitişik geniş bir eyvanla başlayarak köşede kuzeye dönüp gölün batı kıyısını kaplar ve karşı köşede göle girinti yapan kubbeli bir maksûre ile sona erer. Gölün batı kıyısı boyunca dizilmiş olan tonoz örtülü molla hücreleri farklı boyutlardadır ve önlerindeki iki kat Bursa kemerli revaklarla dikkat çekerler. Caminin doğusunda minarenin dibinden başlayan hazirede kubbeli üç türbe bulunmaktadır, bunlardan ikisinin Şâzelîyye şeyhi Ali Baba ile Urfalı âlim Buluntu Hoça'ya ait olduğu bilinmektedir.

Mimari bakımdan Halîlürrahman Külliyesi'nin en gösterişli birimleri, gölün kuzey kıyısını kaplayan Rıdvâniye Camii ile Rıdvâniye Medresesi'dir. Yıkılan hama-

Halîlürrahman Külliyesi'nin planı

Rıdvâniye
Camii
ve Balıklıgöl –
Şanlıurfa

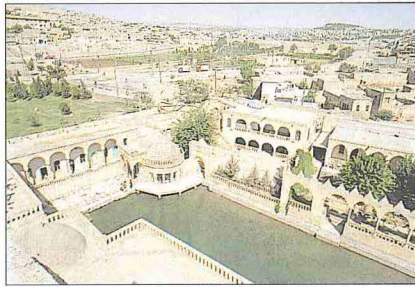
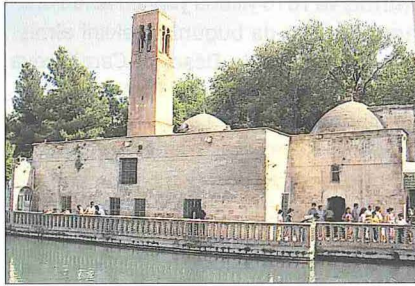
myla birlikte başlı başına bir külliye niteliğinde olan bu yapılar, Osmanlılar'ın Rakka valisi Rıdvân Ahmed Paşa tarafından 1129 (1717) yılında yaptırılmıştır. Halk arasında Zulmiye adıyla da anılan cami, ortadaki daha büyük üç kubbeye örtülü enine uzun dikdörtgen bir yapıya sahiptir. Kesme taş duvarlı binanın giriş cephesinde üç gözlü son cemaat yeriyle doğusunda tek şerefeli bir minaresi bulunmaktadır. Son cemaat yeri ortada iki sütuna, yanlarda ise duvarlara oturan yine ortadaki daha büyük üç kubbeye kapatılmış ve yanlardaki kubbeler yarım tonozlarla genişletilmiştir. İki renkli taşlarla örülmüş basık kemerli kapının ahşap kanatları, geçme ve kakma tekniğinde bitki motifleriyle bezenmiştir. Dıştaki kuşatma kemeri alınışında kartuşlar içine yazılmış on beş beyitlik tarih kitâbesi bulunmaktadır. Ahşap müezzin mahfili renkli kalem işi örneklerle süslüdür. Siyah-beyaz iki renkli taş işçiliği mihrapta da görülür; balkon şeklindeki minbere duvar içinden taş bir merdivenle çıkılmaktadır. Her cephede açılan pencerelerle aydınlık ve ferah bir mekân etkisi sağlanmıştır. Sekizgen gövdeli minare, mukarnas altlıklı şerefesi ve silindirik pe-teğiyle zarif bir yapıya sahiptir.

Rıdvâniye Medresesi, camiyi üç taraftan kuşatan ve ortası havuzlu geniş bir avluya açılan "U" biçimi bir planla ele alınmıştır. Merkezî konumdaki üzeri kubbe örtülü kütüphane ile köşelerde yer alan iki büyük okuma odası ve önleri revaklı talebe hücrelerinden oluşur. Revaklar, kilit taşları sarkıtlı Bursa kemerlerine yaslanan tonozlarla örtülmüştür; hücreler avluya açılan birer kapı ve pencereyle teşkilâtlandırılmıştır. Bugün medresede değişik okullarda okuyan fakir öğrenciler barınmaktadır.

Kaynaklarda adı geçen ve bazı Batılı seyyahların kitaplarında resimlerine rastlanan Halilürrahman Hamamı ile Balıklı-

göl'ün yakınındaki tarihî evler ve haziredeki bazı türbeler, zamanın şehircilik anlayışına göre 1924-1958 yılları arasında yıktırılmış ve Balıklıgöl ile biraz ilerisindeki daha küçük Aynzelîha gölü (50 x 30 m.) arasında, üzerinde köprü bulunan bir kanal açılarak bölgeye yeni bir düzenleme getirilmiştir. 1991 yılında yapılan onarım ve son çevre düzenlemesi sırasında ise Halilürrahman Külliyesi'nin bütün yapıları gölün etrafını çevirecek şekilde korkuluk şebekeleri ve üstleri taçlandırılmış kemerlerle birbirine bağlanarak iki medrese arasındaki alanın önü revaklı odalarla birleştirilmiş ve külliye'nin tamamı yeniden ışıklandırılmıştır. Halilürrahman Külliyesi'nin Balıklıgöl'e akseden silüetiyle bütünleşmiş manzarası bugün Şanlıurfa'nın sembolü durumundadır.

Halilürrahman Camii ve Medresesi – Şanlıurfa

BİBLİYOGRAFYA :

Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, III, 152-159; G. Le Bon, *La civilisation des arabes*, Paris 1884, s. 160-165; E. T. Reclus, *L'Asie antérieure*, Paris 1884, s. 464; *Urfa Salnâmesi*, İstanbul 1927, s. 72; Gabriel, *Voyages*, I, 277-286, 354 vd.; J. B. Segal, *The Blessed City Edessa*, Oxford 1970, s. 210-213; Metin Sözen, *Diyarbakır'da Türk Mimarisi*, İstanbul 1971, s. 254; Mahmut Karakaş, *Şanlıurfa Kitabeleri*, İstanbul 1986, s. 36-40; Mustafa Ayataç, *Peygamberler Şehri Urfa*, İstanbul 1988, s. 101-102; A. Cihat Kürkçüoğlu, *Peygamberler Şehri Şanlıurfa*, Ankara 1988, s. 12-16; a.mlf., *Guide to Urfa and Haran*, Şanlıurfa 1990, s. 1-5; a.mlf., *Ruha'dan Urfa'ya*, Ankara 1990, s. 18-23; a.mlf., *Şanlıurfa Su Mimarisi*, Ankara 1992, s. 51-52; a.mlf., *Şanlıurfa Camileri*, Ankara 1993, s. 19-22, 44-47; E. Honigmann – [Nejat Göyünç], "Urfa", *İA*, XIII, 56. ABDÜSSELÂM ULUÇAM

HALİM

(الحليم)

Allah'ın isimlerinden (esmâ-i hüsnâ) biri.

"Sabırlı ve temkinli, akıllı ve ağır başlı olmak" mânasındaki hilm masdarından sıfat olup "sabırlı ve temkinli olan, acele ve kızgınlıkla muamele etmeyip ileride meydana gelecek gelişmelere fırsat tanıyan" demektir. Dil âlimleri kelimenin, "kudreti olduğu halde cezalandırmayan" ve "ceza'yı büsbütün terketmeyip gelişmelere göre hareket eden" şeklindeki iki anlamına dikkat çekerek (*Lisânü'l-'Arab*, "hilm" md.; Ebü'l-Bekâ, s. 404, 560; Zec-câc, s. 45). Halim esmâ-i hüsnâdan biri olarak "sabırlı, acele ve kızgınlıkla muamele etmeyen" mânasına gelir.

Halim kelimesi Kur'an-ı Kerim'in on beş yerinde geçmekte olup bunlardan on birinde Allah'a, ikisinde Hz. İbrâhîm'e, birinde Şuayb'a, birinde de İsmâil peygambere izâfe edilmiştir (bk. M. F. Abdülbâki, *el-Mu'cem*, "halim" md.). Allah'ın ismi olarak zikredilen halim tek başına kullanılmayıp altı âyette "bütün günahları bağışlayan" anlamındaki gafûr, üç âyette "hakıyla bilen" anlamındaki âlim, bir âyette "her şeyden müstağni olan, kendi dışındaki her şeyin O'na muhtaç olduğu varlık" mânasındaki gâni, bir âyette de "az iyiliğe çok mükâfat veren" mânasındaki şekûr ismiyle birlikte zikredilmiştir. Bu kullanış kelimenin mânasına açıklık getirdiği gibi ona zenginlik ve derinlik de kazandırmaktadır. İlgili âyetlerin incelenmesinden anlaşılacağı üzere halimin gafûr ismiyle beraber kullanıldığı yerlerde kulların işleyebileceği bazı günahlardan söz edilmekte, bu tür günahları işleyenlerin âcilen cezalandırılmayıp dönüş yapmalarına (tövbe) fır-